

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 63, Aralık / December 2019, 201-213

BOĞA DANSI GELENEĞİ'NİN KÖKENİ

The Origin of the Bull Dance Tradition

(Makale Geliş Tarihi: 26.08.2019 / Kabul Tarihi: 22.11.2019)

İsmail COŞKUN*

Öz

Tunç Çağı ile birlikte şehirli halkın artması ve yeni devletlerin kurulması ile topluluklar önünde yapılan çeşitli gösteriler de devlet etkinlikleri haline getirilmiştir. Boğa dansı geleneğinin de önemli törenlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tunç Çağı'nda görülen göç dalgaları ve ticari etkinliklerin artışı ile birlikte bazı geleneklerin de farklı bölgelere yayıldığını görmekteyiz. Boğa dansının kökeninin Girit Adası olduğu düşünülmektedir. Nitekim Girit Adası'nda farklı birçok sanat eseri üzerinde bu örnekleri görmek mümkündür. Boğa tasvirleri ise Paleolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Boğa ile birlikte yapılan ritüel gösterisi ise ilk defa Çatalhöyük'te görülmektedir. Boğanın etrafında bulunan kadın ve erkek figürler, dans eder bir şekilde resmedilmiştir. Ancak Tunç Çağı'na kadar boğa dansı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Tunç Çağı ile birlikte farklı bölgelerde bu geleneğin yansımalarını görmekteyiz. Günümüzde dahi boğanın üzerinden atlama ile ilgili etkinlikler dünyanın birçok yerinde görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Knossos Sarayı, Boğa Dansı, İndus Vadisi, Hüseyinde, Minos Uygarlığı.

* Dr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü; University of Van Yuzuncu Yil, Faculty of Letters, Department of Archaeology, ismailcoskun@yyu.edu.tr, ORCID ID:<http://orcid.org/0000-0001-9265-4949>

Abstract

In conjunction with the Bronze Age, the increase of urban population and the establishment of new States and various demonstrations in front of communities have been transformed into state events. It is also understood that the tradition of the bull dance is used in important ceremonies. With the increase of migration waves and commercial activities seen in the Bronze Age, we notice that some traditions also spread to different regions. The origin of the bull dance is thought to be the island of Crete. Indeed, it is possible to see these examples on many different works of art on the island of Crete. The depictions of the bull go back to the Paleolithic Period. The ritual performance with the bull was seen for the first time in Çatalhöyük. The male and female figures dancing around the bull were depicted.

Key words: The Palace of Knossos, The Bull Dance, Indus Valley, Huseyinde, Minoan Civilization.

1-Giriş

Boğa Tasvirleri, Paleolitik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Fransa'da Cosquer Mağarası, Ardeche Bölgesi'nde Chauvet Mağarası ve Niaux Mağarası Duvarları'nda boğa resimleri görülmektedir (Lauber, 1998: s. 15; Özbek, 2000: s. 80; Lejeune, Welte, 2004: s. 276, 277). Ayrıca Fransa'nın Dordogne Bölgesi'nde yer alan Lascaux Mağarası'nda bir duvar tamamen boğa resimlerine ayrılmıştır. Anadolu'da ise en erken boğa tasvirleri Epi-Paleolitik Dönemde Öküzini ve Beldibi mağaralarında görülmektedir.

Neolitik Dönem'de erken boğa tasviri, Şanlıurfa'da yer alan Göbeklitepe'de "T" biçimli stellerde bulunur. Ancak bu tasvirlerin hiçbiri boğa ile birlikte yapılan bir dans sahnesi değildir. Boğa ile birlikte insanların dans ettiği düşünülen ilk tasvir Çatalhöyük'te görülmektedir.

Çatalhöyük Tabaka V'te bir duvar üzerinde görülen boğa tasviri oldukça büyük resmedilmiştir (Mellaart, 1967: s. 169; Hodder, 2014: Res. 15). Leopar postu giymiş kalabalık bir insan topluluğu, ellerinde genellikle yukarı kaldırdıkları yay ile iki kolu açık bir şekilde boğanın etrafında dans eder pozisyonda görülmektedir (Resim 1) (Mellaart, 1967: s. 169).

Çatalhöyük'te bulunan bu görselin dışında, Tunç Çağı'na kadar tasvir edilen boğa görsellerinden boğa dansı ile ilişkilendirilebilecek bir eser bulunamamıştır. Bu çalışmada Önyasya, Mısır, İndus Vadisi ve Girit Adası başta olmak üzere, Tunç Çağı'nda görülen boğa dansı görselleri ve bu dansın kökeni incelenmiştir.

2- Boğa Dansı Geleneği

Resim 1: Çatalhöyük Duvar Resmi (Hodder, 2014: Res. 15)

Boğa Dansı ile ilgili en erken örnekler Asya'da İndus Vadisi'nde bulunan damga mühürler üzerinde görülmektedir (Koneyer, 2010: s. 50). MÖ 2300-1700 yılları arasına tarihlenen, Banawali'de bulunmuş mühür baskısı üzerinde birden fazla dansçının boğa üzerinden atlama sahnesi gösterilmiştir (Resim 2) (Umesao, 2000: s. 88 no; 335; Koneyer, 2010: fig. 12c). Bu sahneye oldukça benzeyen MÖ 2600-1900 yılları arasına tarihlenen Mohenjo-Daro'da bulunmuş damga mühür üzerinde de boğanın üzerinden atlayan dansçılar yer alır (Resim 3) (Joshi, Parpola, 1987: M312; Koneyer, 2010: fig. 12b; Misra, 2017: fig. 2).

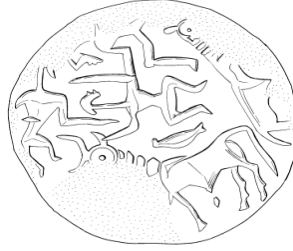

Resim 2: Banawali Mühür Baskısı (Koneyer, 2010: fig. 12 c)

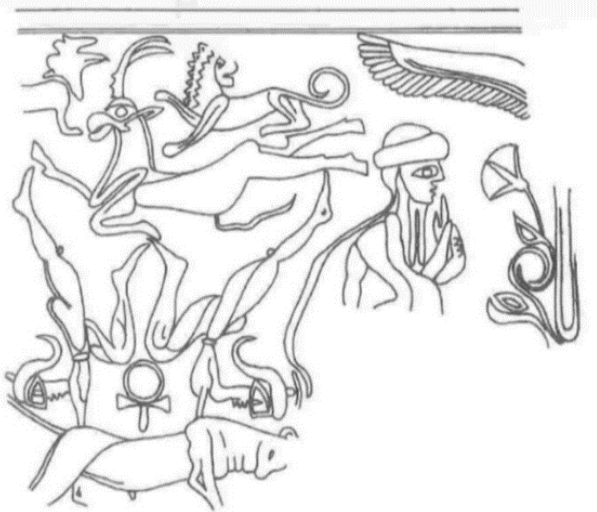
Resim 3: Mohenjo-Daro Mühür Baskısı (Koneyer, 2010: fig. 12b)

İndus Vadisi'nde görülen benzer bir sahne Dilmun Uygarlığı'nda görülmektedir (Resim 4) (Crawford, 2001: s. 59). MÖ 2300-1700 yılları arasına tarihlenen mühür, oldukça tahrip görmüştür. Boğanın üzerinde iki ayağı havada duran figürün bir eli boğanın boynuzunu tutmaktadır. Boğanın önünde, Anadolu ve Girit örneklerinde olduğu gibi bir figür görülmektedir.

Resim 4: Dilmun Mühürü (Crawford, 2001: no: 041-01)

Boğa dansı geleneğinin diğer erken örnekleri Doğu Akdeniz ve Türkiye Amik Bölgesi'ndeki silindir mühürlere gelmektedir. Alalah (Tell Atchana) Sarayı Arşiv Odası'nda, MÖ 1700 yılına tarihlenen bir tablet üzerindeki silindir mühür baskısında boğa dansı sahnesi görülür (Resim 5) (Collon, 2003: s. 100).

Resim 5: Alalah Silindir Mühür Baskısı (Collon, 1994: fig. 2)

Mühürde boğa üzerinde iki dansçı ters bir şekilde betimlenmiştir. Babil Stilinde resmedilmiş olan mühür baskısı üzerinde, mühür kullanıcısının adı yazmaktadır (Collon, 1994: s. 81). Mühür üzerinde Levant Bölgesi'ne Mısır üzerinden gelen Ankh ve kanatlı güneş kursu motifleri görülmektedir. Alalah'ta bulunan mühürün benzeri, Suriye Bölgesi'nde bulunmuş olan şuan Metropolitan Müzesi'nde sergilenen bir mühür baskısında görülür (Aruz, Benzel, Evans, 2008: s. 133). MÖ 17. yüzyıla tarihlenen mühürde, boğa üzerinde ters bir şekilde iki dansçı figürü bulunur. Bu duruş şekli ile Alalah'ta bulunan mühür baskısındaki dansçıların duruş pozisyonu birbirine benzerdir.

Ayrıca Suriye-Levant Bölgesi'nde boğa dansı ile alakalı birçok mühür bulunmuştur. Bunlardan muhtemelen Halep Atölyesi'nde yapılmış bir mühür üzerinde, boğa dansı sahnesi yer alır (Resim 6) (Seyrig, 1955: pl.IV:2; 1956: fig. 7). Seyrig Koleksiyonu'na ait bu mühür, Alalah'ta VII tabakada bulunmuş olan mühür ile paralel özellikler gösterir (Collon, 1994: s. 82).

Resim 6: Seyrig Koleksiyonu Mührü (Seyrig, 1956: fig. 7)

Seyrig Koleksiyonu Mührü üzerinde bulunan boğa dansı olabilecek sahnede boğanın etrafında bulunan dört kişi de çıplak gösterilmiştir. Boğanın arkasında yer alan bir kişi, sağ elini havaya kaldırır pozisyonda görülürken, diğer üç kişiden biri, boğanın alt kısmında yerde yatar pozisyonundadır. Boğanın üzerinde bulunan iki figürden birisi boğanın boynuzları üzerindeyken diğer figür, boğanın sırtını tutmaktadır. Bu mührün benzeri, Suriye'de bulunmuş olabilecek Münih Silindir Mührü üzerinde görülür (Moortgat-Correns, 1955: no: 24). Mührün solunda yer alan boğa dansı olabilecek sahnede, boğanın önünde bir figür elinde yay ile diz çökmüş biçimde işlenmiştir.

Bunların dışında, ithal olarak Kıta Yunanistan'dan ya da Girit'ten Alalah Bölgesi'ne gelmiş olan tahrip olmuş bir krater parçası üzerinde boğa dansı ile ilgili

bir sahne yer almaktadır (Yener, 2009: fig. 1, 2). Sahnede yer alan boğanın vücudunun bir kısmı ve muhtemelen atlama sonrası yere düşmek üzere olan bir dansçının ayak kısmı görülmektedir.

Boğa Dansı, Anadolu'da Erken Hitit Dönemi'nde Hüseyindedede Vazosu'nda görülmektedir. Hüseyindedede Tepesi'nde yapılan kurtarma kazısı sonucu bulunan vazo, yumurta gövdeli ve kulpsuzdur (Sipahi, Yıldırım, 2004: s. 53). Kartmalar, vazunun ağız kısmına yakın bir bölümde tek bir frizden oluşmaktadır.

Hüseyindedede Vazosu üzerinde sahnelenen bu tek frizde, müzisyenleri, dansçıları ve bir boğanın sırtından geriye doğru yapılan ters atlama sahnesini içeren bir kült töreni anlatılmaktadır. Frizde ilk iki figür el ele tutuşmuş dansçılardan oluşur (Sipahi, 2001: s. 108). Onların önünde duran diğer beş figürden ikisi, yere çömelmiş diğer üçü ayakta duran müzisyenlerden oluşmaktadır. 8-14. figürler ise, boğanın ve akrobatların etrafını çevirmiş iki müzisyenden oluşmaktadır (Resim 7).

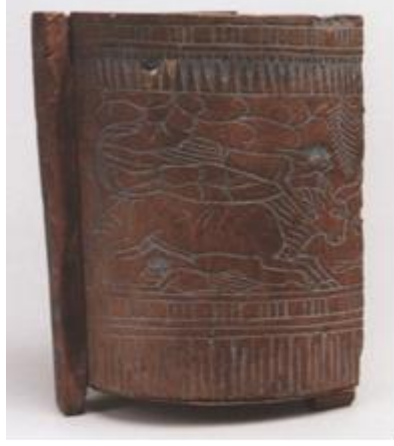

Resim 7: Hüseyindedede Vazosu (Sipahi, 2005: fig. 1)

Mısırda Boğa Dansı ile ilişkili sahneler 18.Hanedanlık krallarından III. Tutmosis Döneminde (MÖ 1479-1425), Avera (Tell el-Dab'a) F Sarayındaki duvar freskolarında görülmektedir (Rice 1998: s. 154; Aruz et al 2008: s. 131, fig. 39). Fresko üzerinde farklı duruş pozisyonlarında birçok boğa dansçısı yer almaktadır (Resim 8). Ayrıca yine 18. Hanedanlık dönemine denk gelen Kahun'da bulunan bir ahşap kutu üzerinde de bu tür bir boğa dansı sahnesi görülür (Resim 9) (Aruz vd, 2008: fig. 42).

Resim 8: Avera Duvar Freskосу (Aruz et al 2008:131, fig. 39)

Resim 9: Kahun Ahşap Kutusu
(Aruz et al 2008: 131, fig. 41)

Bir ismini efsanevi Kral Minos'dan alan Girit Uygarlığı'na ait boğa dansı ile ilgili olabilecek sahnelerin en önemlilerinden biri, Knossos Sarayı Freskleri'nde görülür (Aruz, Benzel, Evans 2008: s. 132, fig.42). Fresk, Geç Minos II-III A Dönemi'ne (MÖ 1450-1375) tarihlenir. Tahrip olmuş fresk restore edilerek belli bölümü eski haline getirilmiştir (Preziosi, Hitchcock, 1999: s. 167-169). Sahnede, boğanın arkasında ve önünde beyaz tenli gösterilmiş iki figür, boğanın üzerinde ters durmuş koyu renkle gösterilmiş bir figür yer alır. Beyaz renkle gösterilmiş figürler kadın, koyu renkle gösterilmiş figürün erkek olduğu düşünülürse; kadınların bir erkeğe eşlik ettiği bir boğa dansı gösterilmiş olabilir (Resim 10) (Raney, Bryant, 2009: s. 8; Iversen, 2014: s. 249). Ayrıca kırmızı ile boyanmış figürün kısa saçlı gösterilmesi Evans'a göre klasik erkek tasviridir (Evans, 1921: s. 251). Farklı olarak bir kişinin boğa dansı yaparken ki üç farklı duruşunu gösterdiğini söyleyen araştırmacılar da vardır (Preziosi, Hitchcock, 1999: s. 169; Kyle, 2014: s. 41).

Resim 10: Konossos Sarayı Duvar Resmi (Aruz, Benzel, Evans 2008: fig. 42)

Boğa dansı ile ilgili sahneler Girit'te heykelcikler üzerinde de görülür. Bunlardan bronz olan örneği MÖ 16. yüzyıla tarihlenmektedir (Evans, 1921: s. 249). Hareketli ve koşar tarzda gösterilen boğa üzerinde dansçı ters takla atar şekilde tasvir edilmiştir. Yine Girit'te bulunan bir fildişi tasvirde, figürün muhtemelen boğa üzerindeki atlayışı gösterilmektedir (Higgins, 1981: fig. 25).

Girit'te bulunan MÖ 1600-1500 civarına tarihlenen oldukça tahrip olmuş Boksör Ritonu üzerinde de boğa dansı ile ilgili sahne bulunmaktadır (Resim 11) (Evans, Evans, 1930: s. 224; Crowther, 2007: s. 36). Boğa dansı sahnesi, ritonun ikinci frizi üzerinde yer alır. Ayrıca ritonda boks ve güreş sahneleri de bulunmaktadır. Riton'da muhtemelen Girit'te yapılan spor müsabakalarının ve eğlence sahnelerinin bazı bölümleri betimlenmiştir.

Resim 11: Girit Boxer Ritonu (Evans, Evans, 1930: fig. 157)

Bazı Girit Mühürleri üzerinde boğa dansı ile ilgili sahneler görülmektedir. Geç Minos I Dönemi, MÖ 1550-1500 yıllarına tarihlenen mühürde bir akrobatın boğa üzerinden atlaması resmedilmiştir (Higgins, 1981: pl. 231). Boğaların önünde başka bir akrobat komut vermekte ya da atlamak için sırasını beklemektedir. Knossos'ta bulunan bir mühür üzerinde de iki ayağı dörtgen bir yükselti üzerine basan bir boğanın üzerinden atlayan akrobat gösterilmiştir (Groenewegen-Frankfort, Ashmole, 1971: fig. 165).

Girit ve Kıta Yunanistan'da, altın kaplamalı bronz yüzükler üzerinde boğa dansı sahneleri yer almaktadır (Aruz vd, 2008: s. 135). İki sahnede de dansçıların hareket halinde olup boğanın sırtından tutarak atlamaları resmedilmiştir.

MÖ II. bin'de yazılı metinlerin artmasına rağmen boğa dansını anlatan metinler yok denecek kadar azdır. Sadece Hititler'de boğa dansı ile ilgili kısa bir me-

tin bulunmuştur. Oldukça tahrip olmuş tablet üzerindeki yazıları Ünal, çeşitli tamamlamalarla okumuştur (Ünal, 2003: s. 149).

KUB 35.132 ay. iii 1-5:

(1) [U*.. A-NA PA-NI GUD.MAH w]a-at-ku-zi nu A-NA GUD.MAH

(2) [wa-at-ku-zi nu lü.m esn ar? hal-]zi-i\$-şa-an-zi

(3) [LI]. M ES URULa-al-lu-]pi-ya-ya LUSİIASU.DU8.A

(4) [... h]al-zi-i\$-şa-an-zi

(5) [LÛSİLA.SU.DU8.A §]a-ra-a ti-ya-zi

“[Cambaz boğanın önüne doğru] sıçrar ve boğanın üzerine [atlar. Sarkıcılar ba]ğırışır. (Lalup)iyahılar sakiye [bir bardak verirler? Onlar gene] bağırışır [ve saki] yukarı çıkar” (Ünal, 2003: s. 149).

3-Değerlendirme ve Sonuç

İndus Vadisi, Dilmun (Bahreyn), Doğu Akdeniz kıyıları, Mısır, Anadolu ve Girit Adası'na kadar geniş bir yayılım gösteren Boğa dansı geleneği, özellikle Tunç Çağı'nda yaygın olarak görülmektedir.

Tunç Çağı ile birlikte şehirli halkın artması, yeni devletlerin kurulması ile topluluklar önünde yapılan çeşitli gösteriler devlet etkinlikleri haline getirilmiştir. Boğa dansı geleneğinin de önemli törenlerde kullanıldığı görsel tasvirli eserler ve yazılı metinden anlaşılmaktadır. Tunç Çağları'nda görülen göç dalgaları¹ ve ticari etkinliklerin artışı ile birlikte bazı geleneklerin de farklı bölgelere yayıldığı görülmektedir.

MÖ 2600-1700 yılları arasına tarihlenen geleneğin en erken örneği İndus Vadisi'ndeki mühürlerde görülür (Resim 2, 3). Günümüzde de Hindistan'da hala devam eden bu gelenek, Eski Tamal Sangam kayıtlarına göre (MÖ 3-4. yy) Tamal Devleti'nin farklı bölgelerinde de bulunmaktaydı (Misra, 2017: s. 2, 3).

Bu ilk mühürlere benzeyen örnekler İndus Vadisi ve Mezopotamya arasındaki ticareti sağlayan yol üzerinde Dilmun'da (Bahreyn) görülmektedir (Resim 4). Akad Dönemi metinlerinden de anlaşıldığı gibi İndus Vadisi (Meluhha) ve Dilmun arasında bir deniz ticareti yapılmaktaydı (Eidem, Højlund, 1993: s. 441-448; Potts, 1993: s. 423-440; Vogt, 1996: s. 107-132). Bu ticaret bölge halklarının kültürel anlamda birbirlerini tanımlarına neden olmuştur.

¹ Göç dalgalarının genetik analizleri için bkz (Allentoft et al., 2015; Haak et al., 2015; Narasimhan et al., 2018).

Mezopotamya’da bu gelenek ile ilgili henüz bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Doğu Akdeniz kıyısında Boğa dansı ile ilgili mühürler bulunmuştur. MÖ 1700’lü yıllara tarihlenen Alalah Mührü, Suriye ve Levant Bölgesi’nde bulunan mühürler Boğa Dansı geleneğinin, bölge için en erken örneklerini oluşturur (Resim 6, 10).

Anadolu’da Erken Hitit Dönemi’ne (1650-1500) tarihlenen Hüseyindedeki Vazosu üzerindeki frizde ilk defa mühürlerin dışında bu geleneği görmekteyiz. Bir Hitit yazılı metninde bu dans gösterisinin nasıl yapılacağı ve kimler tarafından yapıldığı da anlatılmaktadır. Metinden anlaşıldığı gibi Hititler’de müzik, dans ve akrobasi alanında uzmanlaşmış olan Lalupiya halkı boğa dansı gösterilerinde de yer almıştır. Hitit Devleti’nin içinde yer alan bir topluluk olan bu halk, Ünal’a göre Luwi kökenliydi ve Anadolu’nun güneyinde yaşıyor olmalıydı (Ünal, 2003: s. 149). Sipahi ve Ünal, boğa dansı geleneğinin Anadolu’dan doğduğunu ve Girit’e buradan geçtiğini söylemektedir (Sipahi, 2001: s. 115, 116; Ünal, 2003: s. 149).

Özellikle Girit adası, Boğa dansı geleneği severek kullanmıştır. Bu yüzden bu geleneğin kaynağını Girit Adası şeklinde düşünen araştırmacılar olmuştur (Younger, 1976: s. 125-137; 1983: s. 72-80; Shapland, 2013: s. 194-207; Iversen, 2014: s. 242-253). Mısır’da bulunan boğa dansı içeren duvar boyamaları da Girit duvar boyamaları ile aynı stil özellikleri göstermektedir. Hatta Mısır’daki bu duvar boyamalarının Minos’lu sanatçılar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Hemen hemen aynı özellikler gösteren Girit ve Mısır duvar boyamalarını yapanların, bir dönem Mısır’da da bulunan Giritli sanatçılar olması muhtemeldir.

Çatalhöyük’te kalabalık bir grubun boğa etrafında yaptığı ritüel, Boğa ile birlikte yapılmış erken dans gösterilerinden biri olabilir. Ancak buradaki ritüel ile Tunç Çağı’nda yapılan Boğa dansı arasındaki ilişki açık değildir. Hitit Devleti’nden önce ve Hitit Devleti’nin yıkılışından sonraki dönemlerde de bu geleneğin varlığı ile ilgili kesin bilgiler yoktur.

Sonuç olarak, bu gelenek günümüzde dahi Boğa sporu olarak gösterileri yapılan Hint yarımadasının, kuzeybatısında yer alan İndus Vadisi’nden doğup, Dilmun (Bahreyn) üzerinden Doğu Akdeniz’e gelmiş olmalıdır. Bu bölgeyi iyi bilen ve Anadolu’nun güneyinde yaşayan Luwi kökenli Lalupiya halkı tarafından da çeşitli Hitit törenlerinde kullanılmıştır. Girit Adası’ndan daha erken bir dönemde Anadolu ve Doğu Akdeniz’de görülen bu gelenek, Hititler’den de Girit Adası’na geçmiş olabilir.

Kaynakça

Allentoft, Morten; Sikora, Martin; Sjögren, Karl-Göran, Rasmussen, Simon, Rasmussen, Morten; Stenderup, Jasper; Vinner, Lasse. (2015). "Population Genomics Of Bronze Age Eurasia". *Nature*, 522 (7555), 167.

- Aruz, Joan; Benzel, Kim; Evans, Jean. (2008). *Beyond Babylon: art, trade, and diplomacy in the second millennium BC*. London: Metropolitan Museum of Art.
- Collon, Dominique. (1994). "Bull-leaping in Syria". *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant*, 4, 81-88.
- Collon, Dominique. (2003). "Dance in ancient Mesopotamia". *Near Eastern Archaeology*, 66 (3), 96-102.
- Crawford, Harriet. (2001). *Early Dilmun seals from Saar: Art And Commerce in Bronze Age Bahrain*. Cambridge: Archaeology International.
- Crowther, Nigel. (2007). *Sport in Ancient Times*. Greenwood Publishing Group.
- Eidem, Jasper; Højlund, Flemming (1993). "Trade or Diplomacy? Assyria and Dilmun In The Eighteenth Century BC". *World Archaeology*, 24 (3), 441-448.
- Evans, Arthur. (1921). "On A Minoan Bronze Group Of A Galloping Bull And Acrobatic Figure From Crete, With Glyptic Comparisons and A Note on The Oxford Relief Showing The Taurokathapsia". *The Journal of Hellenic Studies*, 41 (2), 247-259.
- Evans, Arthur; Evans, Joan. (1930). *The Palace of Minos: The Great Transitional Age In The Northern And Eastern Sections of The Palace: The Most Brilliant Records Of Minoan Art And The Evidences of An Advanced Religion* (Vol. 3), Canada: Macmillan and Company Limited.
- Groenewegen-Frankfort, Henriette Antonia; Ashmole, Bernard. (1971). *Art Of The Ancient World: Painting, Pottery, Sculpture, Architecture from Egypt, Mesopotamia, Crete, Greece And Rome* (Vol. 1), ABD: Prentice-Hall.
- Haak, Wolfgang; Lazaridis, Iosif; Patterson, Nick; Rohland, Nadin; Mallick, Swapan; Llamas, Batien, vd. (2015). "Massive Migration from the Steppe Was A Source For Indo-European Languages In Europe". *Nature*, 522 (7555), 207.
- Higgins, Reynold. (1981). *Minoan And Mycenaean Art*. Cambridge: Thames and Hudson Press.
- Hodder, Ion (2014). *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Iversen, Rune. (2014). "Bronze Age acrobats: Denmark, Egypt, Crete". *World Archaeology*, 46 (2), 242-255.
- Joshi, Pati; Parpola, Asko. (1987). *Corpus of Indus seals and inscriptions. I. Collections in India*. Russian: Paper presented at the Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Series B.

- Kenoyer, Jonatan. (2010). "Master Of Animals And Animal Masters In The Iconography Of The Indus Tradition". *Counts, DB And Arnold, B.(Eds.) The Master Of Animals In Old World Iconography Archaeolingua (24)*, 37-55.
- Kyle, Donald. (2014). *Sport And Spectacle In The Ancient World* (Vol. 5). Malden: Blackwell Publishing.
- Lauber, Patricia. (1998). *Painters of the Caves*. Washington: National Geographic Soc Childrens Books.
- Lejeune, M., Welte, A. (2004). *L'art du Paléolithique supérieur*. In: *Lieja, éd.* Oxford: Erault.
- Mellaart, John. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic Town In Anatolia*. New York: McGraw-Hill.
- Misra, B. D. (2017). "Bull-Leaping: Did it spread from the Indus Valley to Syria, Egypt and Crete?" . *eSamskriti*, 1-8.
- Moortgat-Correns, Ursula. (1955). *Altorientalische Rollsiegel in der staatlichen Münzsammlung München*. München: Prestel Verlag.
- Narasimhan, Vagheesh; Patterson, Nick; Moorjani, Priya; Lazaridis, Losif; Mark, Lipson; Mallick, Swapan; vd. (2018). "The Genomic Formation Of South And Central Asia". *bioRxiv*, vol. 292581.
- Özbek, Metin. (2000). *Dünden Bugüne İnsan*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Potts, D. (1993). "Rethinking Some Aspects Of Trade In The Arabian Gulf". *World Archaeology*, 24 (3), 423-440.
- Preziosi, Donald; Hitchcock, Louise (1999). *Aegean Art And Architecture*. USA: Oxford University Press.
- Raney, Arthur; Bryant, Jennings. (2009). *Handbook Of Sports And Media*. Abingdon: Routledge.
- Seyrig, Henri. (1955). "Antiquités Syriennes". *Syria*, 29-48.
- Seyrig, Henri. (1956). "Cylindre Représentant Une Tauromachie". *Syria. Archéologie, Art et histoire*, 33 (1), 169-174.
- Shapland, Aandrew. (2013). "Jumping To Conclusions: Bull-Leaping In Minoan Crete". *Society & Animals*, 21 (2), 194-207.
- Sipahi, Tunç. (2001). "New Evidence From Anatolia Regarding Bull Leaping Scenes in the Art of the Aegean and the Near East". *Anatolica*, 27, 107-125.
- Sipahi, Tunç. (2005). "Hüseyinde'den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne". *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 661-678.

- Sipahi, Tunç; Yıldırım, Tayfun. (2004). Hüseyindedede. *Arkeo Atlas*, 3, 53.
- Umesao, T. (2000). "Indus Civilization Exhibition". NHK, NHK Promotions: Tokyo.
- Ünal, Ahmet. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Van Dijk, Ranefe. (2013). "Bull-Leaping in the Ancient Near East". *Journal for Semitics*, 22 (1), 144-162.
- Vogt, Burkhard. (1996). "Bronze Age Maritime Trade İn The Indian Ocean: Harappan Traits on the Oman Peninsula". *The Indian Ocean in Antiquity*, 107-132.
- Younger, J. G. (1976). Bronze age representations of Aegean bull-leaping. *American Journal of Archaeology*, 125-137.
- Younger, J. G. (1983). A new look at Aegean bull-leaping.